

УДК 340.1

Віта Ковальська,

докт. юрид. наук, старший науковий співробітник,
завідувач відділу правового забезпечення розвитку
органів місцевого самоврядування
Науково-дослідного інституту публічного права

МІСЦЕ І РОЛЬ ПРОФЕСІЙНОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ У РІЗНИХ ВИДАХ ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Визначено зміст понять «професійна правосвідомість» та «юридична діяльність». Проаналізовано місце і значення професійної правосвідомості у структурі юридичної діяльності. Охарактеризовано особливості взаємодії професійної правосвідомості та юридичної діяльності, з'ясовано значення правосвідомості на різних стадіях правового регулювання. Підкреслено, що ефективна правотворча та правозастосовна діяльність неможлива без професійної правосвідомості.

Ключові слова: професійна правосвідомість, юридична діяльність, правотворчість, право-реалізація.

Актуальність теми. Професійна правосвідомість як суб'єктивний елемент правової дійсності має досить складну внутрішню структуру, а рівні правосвідомості в межах її єдиної структури можуть входити до різних видів юридичної діяльності. Вони мають власну специфіку та різний ступінь ефективності. Саме ця обставина є вихідною, ключовою для дослідження місця і ролі професійної правосвідомості у структурі юридичної діяльності під час застосування правових засобів у різних типах правового регулювання.

Стан наукового дослідження. Загальні теоретико-методологічні основи аналізу правосвідомості були закладені такими вченими-правознавцями, як П. Баранов, В. Камінська, М. Козюбра, О. Лукашева, М. Матузов, О. Рагінов, І. Рябко, О. Скакун, С. Сливка, І. Фарбер, В. Чефранов, В. Щегорцов. Аналізу професійної правосвідомості, визначенню її характеристик та особливостей присвячені праці О. Гулевич, О. Крижанівського, М. Соколова, І. Овчаренка та ін. Соціально-психологічні та правозастосовні аспекти професійної правосвідомості досліджували П. Білий, Н. Горбатюк, Ю. Грошевий, П. Макушев, В. Темченко. При цьому значна кількість проведених досліджень професійної правосвідомості об'єктивно не враховує специфіку сучасного стану юридичної діяльності. Соціальний та політичний розвиток суспільства змінює як самий зміст, так і усталені наукові уявлення про правосвідомість. Нова суспільна, правова та політична реальність вимагає перегляду наявних поглядів на дану проблему, нового рівня усвідомлення змісту та зна-

чення професійної правосвідомості у різних видах юридичної діяльності.

Метою статті є з'ясування місця і ролі професійної правосвідомості у структурі юридичної діяльності, що передбачає вирішення таких основних завдань: визначення змісту понять «професійна правосвідомість» та «юридична діяльність», аналіз та характеристика особливостей взаємодії професійної правосвідомості та юридичної діяльності, з'ясування значення правосвідомості на різних стадіях правового регулювання.

Виклад основного матеріалу. Виходячи з визначення професійної правосвідомості як однієї з форм правової свідомості, що являє собою зумовлену специфікою соціальної ролі та юридичної діяльності професійно сформовану систему правових знань, ідей, поглядів, почуттів, ціннісних орієнтацій, яка визначає цілісний, практично спрямований, нормативно детермінований спосіб сприйняття правової дійсності та зворотного впливу на неї представників юридичних професій, відзначимо, що обов'язковою стороною в такому розумінні професійної правосвідомості є особлива сфера діяльності суб'єкта правосвідомості – діяльність професіонала у сфері правової практики.

Специфічною рисою правосвідомості є те, що вона не обмежується будь-якою однією стадією правового впливу: зважаючи на спеціалізацію юридичної практики, професійну правосвідомість можна розглядати і

з позицій діяльності у сфері правотворчості, і на стадії реалізації права – вона є присутньою в усіх елементах механізму правового регулювання.

Для визначення місця й ролі професійної правосвідомості у різних видах юридичної діяльності доцільно визначити юридичний зміст самої категорії «діяльність», адже правова свідомість, як і свідомість взагалі, має діяльний характер, є процесом не тільки відображення, а й конструювання, перетворення дійсності. Незважаючи на широке його вживання в юридичній практиці та науковій юридичній літературі, термін «юридична діяльність» ані в загальній теорії держави і права, ані в галузевих юридичних науках вичерпного визначення не має. Психологія права акцентує увагу, насамперед, на соціально-психологічних механізмах діяльності людей у сфері правового регулювання, визначаючи роль правових норм як внутрішніх регуляторів поведінки [1, с. 28]. Основною характеристикою діяльності з точки зору теорії управління, яка трактує її як форму активного ставлення до навколишнього світу з метою його перетворення, є її усвідомленість [2, с. 134]. Поведінкова теорія права, що також розглядає діяльність як вищий рівень поведінки, сукупність дій, операцій, вчинків, спрямованих на досягнення єдиної мети, вважає головним визначення оптимальних меж правової поведінки з точки зору її нормативної регламентації [3, с. 283]. З позиції структурного підходу, який у розгляді змісту діяльності виходить зі з'ясування її форми, властивостей та елементів, основними складниками юридичної діяльності є суб'єкти, юридичні дії та операції, засоби і методи їх здійснення [4, с. 21-22]. Праксеологічний підхід до характеристики діяльності у сфері правового регулювання також виходить з її розуміння як динамічної системи, основними елементами якої є суб'єкт, об'єкт, суб'єктивна сторона, об'єктивна сторона, правові засоби й причинно-наслідкові зв'язки. Об'єктивною стороною діяльності виступають правові дії та операції. До суб'єктивної сторони входять мотиви, мета, воля і правові установки, зміст яких зумовлений рівнем правосвідомості [5, с. 104]. Таким чином, під час здійснення юридичної діяльності компоненти правосвідомості спрямовуються на досягнення відповідного результату. Рівень правосвідомості визначає вибір правових засобів, правових дій і операцій, зумовлює мотиви та цілі діяльності [6, с. 113-114].

Отже, юридична діяльність є одним із видів соціальної діяльності з активного використання правових засобів з метою досягнення певних соціальних результатів.

Це діяльність усіх суб'єктів, що реалізують права і обов'язки за допомогою спеціальних правових засобів у різних типах правового регулювання: правотворчій, інтерпретаційній, контрольній, координаційній та іншій діяльності [7, с. 127-134]. До провідних видів юридичної діяльності віднесемо правотворчість та правозастосування, тоді як інші види діяльності мають розглядатися як похідні від них, що конкретизують та розвивають правотворчість та застосування права [8, с. 45].

Визначаючи особливості взаємодії правосвідомості та юридичної діяльності, слід зауважити, що вони не належать ані до категорії правових засобів, ані до структурних механізмів правового регулювання, проте справляють вагомий вплив та забезпечують функціонування усіх стадій останнього, а за допомогою правосвідомості відбувається процес усвідомлення правових засобів, їх входження до структури юридичної діяльності та досягання відповідний соціальний результат.

Розглядаючи місце і роль правосвідомості у процесі правотворчості, необхідно зазначити, що правосвідомість є необхідною умовою створення норм права, умовою їх точної та повної реалізації. Правосвідомість є безпосереднім ідейним джерелом права, передую йому та діє разом із правом, відбиває потреби його вдосконалення в напрямі відображення об'єктивних суспільних процесів, визначає зміни і перспективи його розвитку, безпосередньо впливає на процес і результати правотворчості [9, с. 468]. Правосвідомість забезпечує використання у правотворчому процесі всіх досягнень духовної культури суспільства, спрямовує процес розроблення правових норм відповідно до наявних у суспільстві цінностей та актуальних потреб суспільного розвитку [8, с. 46].

Роль правосвідомості у правотворчості виявляється насамперед у тому, що правотворчі рішення приймаються під безпосереднім впливом правосвідомості законодавця. Рівень його правосвідомості, а також уявлення про значущість тих або інших правових інститутів, ставлення до окремих правових явищ безпосередньо виявляються в нормах права, що створюються у процесі правотворчої діяльності. Законодавець відбиває в правових нормах наявний рівень суспільної правосвідомості. Отже, у процесі правотворчості особливу роль відіграє теоретична, наукова правосвідомість, основними завданнями якої є: критична оцінка правової реальності, наявної системи правових норм; виявлення недоліків правового регулювання; дослідження шляхів оновлення чинного законодавства; розроблення нових правових норм. Але роль

професійної правосвідомості також є досить значною, адже юристи-практики, залучені до розроблення нормативних актів, допомагають забезпечити реальне застосування права, його відповідність суспільним реаліям, зв'язок із суспільним життям та юридичною практикою. Професійна правосвідомість під час підготовки правотворчих рішень допомагає уникнути прогалин у праві, недооцінки процедурних і правореалізаційних моментів. Особливого значення при цьому набувають такі якості, як системне бачення права та практики його реалізації, володіння способами тлумачення норм права, професійне використання юридичної мови, юридичних понять і категорій, що забезпечують погодженість, логічність і визначеність нормативно-правового матеріалу.

Професійна правосвідомість справляє загальний вплив на весь процес формування права, відіграє значну роль не тільки на етапі безпосередньої правотворчості, а й на етапі правоутворення, беручи участь у формуванні правових ідей, поглядів, настроїв, що відбивають необхідність змін у чинному правовому регулюванні. Професійна правосвідомість може впливати на передправотворчий етап і опосередковано – через юридичну практику, сприяючи виявленню необхідності вдосконалення наявних правових норм, уточненню положень нормативних актів, тощо.

У процесі реалізації права рівень правосвідомості суб'єктів також впливає на якість і повноту втілення в життя приписів юридичних норм. При цьому роль правосвідомості істотно відрізняється залежно від виду реалізації права, яка може бути як безпосередньою, здійснюваною різними суб'єктами правовідносин, так і правозастосовчою, здійснюваною спеціальними державними органами.

У разі безпосередньої реалізації права високий рівень правосвідомості формує правомірну поведінку, що виражається у виконанні юридичних обов'язків і дотриманні встановлених заборон. При цьому правосвідомість впливає, насамперед, на таку поведінку у сфері права, за якою активно використовуються юридичні права, громадяни вибирають саме юридичні засоби вирішення проблем, використовуючи весь потенціал законодавства. Таким чином, правосвідомість виступає орієнтиром вибору доцільного, оптимального варіанта поведінки в межах норм права, які застосовуються або реалізуються [9, с. 468]. Не менш важливою є на даному етапі реалізації права консультативна і правозахисна діяльність юристів. Здійснення консультативної і правозахисної діяльності стає необхідним в усіх випадках, коли

через обмеженість буденної правосвідомості суб'єктів права виникає брак знань та навичок, необхідних для реалізації власних прав, інтересів та юридичних обов'язків, і виникає необхідність їх спрямування за рахунок професійної правосвідомості, специфічних властивостей її когнітивного, інтелектуально-емоційного та практичного елементів.

Можливості правосвідомості в процесі правореалізації безпосередньо залежать від загальної спрямованості юридичної діяльності – вони виявляються відповідно до складу та змісту конкретних правовідносин, особливостей використання правових засобів, суб'єктного складу. При цьому раціонально-ідеологічні та соціально-психологічні компоненти правосвідомості не завжди здатні забезпечити позитивний ефект правореалізуючої діяльності. Певні результати виконання юридичних обов'язків, найбільш повне задоволення інтересів суб'єктів правовідносин зумовлюються станом поведінкових компонентів правосвідомості і, перш за все, залежать від готовності до активних дій з використання правових засобів задля досягнення відповідних завдань. Готовність до правової діяльності у сфері правового регулювання складається з різного роду дій у юридично значущих ситуаціях: усвідомлення необхідності суб'єктивного права та необхідності виконання юридичних обов'язків; усвідомлення цілей, спрямованих на задоволення власних потреб та вимог інших суб'єктів відносин; усвідомлення та оцінки обставин, за яких відбуватимуться відповідні дії; усвідомлення досвіду юридичної діяльності [10, с. 8].

Процес усвідомлення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків залежить від рівня правосвідомості, який безпосередньо впливає на подальшу поведінку суб'єкта у правовідносинах. Таким чином, правореалізуюча діяльність, яка зумовлена наявністю у правовій системі правових засобів та юридичних механізмів забезпечення реалізації нормативно-владних приписів зобов'язального змісту, за своїм змістом визначає місце основних компонентів як буденного, так і професійного рівня правосвідомості в структурі такої діяльності. Безумовно, загальна ефективність, якість та зміст правореалізації визначаються переважно станом основних компонентів правосвідомості на буденному рівні. Проте деякі компоненти професійної правосвідомості також залучаються до процесу усвідомлення юридичних обов'язків, сприяють прийняттю рішень, вибору цілей, оцінці наслідків реалізації права. Таким чином, кінцевий результат правореалізуючої діяльності, засвоєння правових приписів,

формування принципів правомірної поведінки значною мірою залежать від розвиненості та сформованості компонентів професійної правосвідомості. Структурні елементи професійної правосвідомості впливають на процес реалізації права, виступаючи необхідним засобом спрямування вимог правових норм на їх практичну реалізацію, виконуючи важливі функції усвідомлення та конкретизації суб'єктивних прав та обов'язків, справляючи вплив на вибір цілей і засобів діяльності, сприяючи формуванню уявлень про можливі наслідки використання прав, дотримання та виконання юридичних обов'язків.

Особливу роль правосвідомість відіграє у процесі застосування права. При цьому першорядне значення має саме професійна правосвідомість, адже правозастосовча діяльність у будь-якому її різновиді вимагає спеціальної професійної підготовки й кваліфікації, відповідних умінь, навичок, готовності до застосування спеціальних правових засобів у вирішенні юридичних ситуацій. Суб'єкти такої діяльності повинні володіти спеціальними юридичними знаннями, вміннями, навичками для здійснення необхідних дій та операцій із застосування правових норм: вони обирають норми права, які підходять до даної ситуації, здійснюють їхнє тлумачення та приймають рішення на підставі норм права, керуючись своєю правосвідомістю.

Отже, суб'єктивна сторона правозастосовчої діяльності містить у собі професійну правосвідомість. Саме предметна діяльність суб'єктів у тій або іншій галузі правового регулювання під час вирішення юридичних справ, винесення індивідуально-владних рішень вимагає професійного рівня правосвідомості, за допомогою якого пізнаються та оцінюються правові засоби з метою їх практичного використання в процесі правозастосовчої діяльності. У цьому полягає особливість елементного складу професійної правосвідомості та його місця в практичній діяльності.

Професійна правосвідомість з точки зору глибини пізнання правових явищ і процесів являє собою спеціалізовані правові знання, навички, переконавання, почуття, за допомогою яких і здійснюється правозастосовча діяльність. При цьому треба зазначити, що всі специфічні елементи, які становлять структуру професійної правосвідомості, мають власну значимість на різних ділянках правозастосування.

У професійній правосвідомості переважають раціональні компоненти, основу яких становлять спеціалізовані знання про правові норми та принципи, уявлення про механізм правового регулювання. Знання

суб'єктів правозастосовчої діяльності, набуті шляхом отримання спеціальної освіти та в процесі реалізації юридичної діяльності, характеризуються своєю конкретністю та деталістичністю. На відміну від знань як компонента буденної правосвідомості вони не можуть бути обмежені загальними правовими уявленнями, звичками, міфами та стереотипами.

Особливість професійної правосвідомості виявляється також у тому, що суб'єкти правозастосовчої діяльності мають різний набір та обсяг правових знань, що зумовлено спеціалізацією різних видів професійної правозастосовчої діяльності та специфічними вимогами, які висуваються до професійної свідомості правозастосовників у різних галузях права.

Специфіка раціонально-ідеологічних компонентів професійної правосвідомості зумовлює особливий характер її соціально-психологічного складника, що знаходить свій прояв у комунікативній діяльності правозастосовників. Більшість із психологічних компонентів правосвідомості формуються на підсвідомому рівні та впливають на поведінку у певних конкретних ситуаціях. Для професійної правосвідомості важливим є не тільки знання норм права, а й позитивне ставлення до відповідних правових явищ та процесів. Отже, спеціалізовані правові знання, що підкріплюються позитивними правовими почуттями, забезпечують інтеріоризацію права, його принципів, практики правозастосовчої діяльності у правосвідомості правозастосовників. Визначальними поведінковими компонентами професійної правосвідомості є вміння, навички, правові установки правозастосовників, їх готовність до правозастосовчої діяльності [9, с. 464]. Під правовою установкою правозастосовника у цьому разі розуміється такий різновид правової установки, що формується під впливом відповідних внутрішніх та зовнішніх факторів і в соціально-психологічному аспекті є передумовою конкретної соціальної поведінки при застосуванні права [11, с. 124]. Дослідники підкреслюють, що правові установки мають складну внутрішню структуру, котра передбачає наявність як усвідомлених, так і неусвідомлених елементів. Специфіка правозастосовчої діяльності, її підвищена соціальна значущість вимагають наявності в структурі поведінкового компонента професійної правосвідомості переважно усвідомлених установок, які можуть виступати внутрішніми факторами адекватної правозастосовчої діяльності лише в тому разі, якщо їх основу становлять спеціалізовані правові почуття, вміння, навички правозастосовника [11, с. 125].

Правозастосовча діяльність є зовнішньою формою вираження таких позитивних установок, як неухильне слідування вимогам законності, чітка та сувора реалізація повноважень, намагання законними засобами забезпечити реалізацію юридичних прав та обов'язків тощо. Ці правові установки у своїй сукупності утворюють ціннісну орієнтацію правозастосовника, яка, у свою чергу, сприяє формуванню готовності до відповідної правозастосовчої діяльності. Крім того, готовність до правозастосовчої діяльності значною мірою також зумовлюється професійними правовими здібностями, які відбивають ступінь відповідності між вимогами, що висувуються до застосування права, та станом основних компонентів готовності до правозастосовчої діяльності, необхідних для її здійснення. Критерії та особливості професійних здібностей визначаються специфікою конкретної юридичної діяльності, але в цілому можна говорити й про наявність загальних професійних рис, які співвідносяться із правозастосовчою діяльністю на будь-яких «ділянках» правозастосування [11, с. 126].

Слід також додати, що в окремих випадках на деяких етапах правозастосовчої діяльності виникає потреба у посиленні компонентів професійної правосвідомості за рахунок відповідних компонентів теоретичної (наукової) правосвідомості. Насамперед, це зумовлюється складністю випадків (прогалини, колізії, нетипові правові відносини), коли суб'єктам із владними повноваженнями не вистачає компонентів професійної правосвідомості і виникає необхідність залучення раціонально-ідеологічних елементів наукової правосвідомості: положення теоретичних концепцій, доктрин сприяють вирішенню правових проблем у правозастосовчій діяльності. Необхідність розкриття змісту окремих теоретичних конструкцій, спеціальних юридичних термінів, оцінки конкретних життєвих ситуацій потребує наявності в структурі професійної правосвідомості необхідних елементів наукової правосвідомості, що містять у собі необхідні дані юридичної науки, а також розуміння основних етичних і моральних поглядів на місце та роль права в житті суспільства з урахуванням сучасних особливостей правового регулювання.

Висновки

Отже, підсумовуючи розгляд місця і ролі правосвідомості у різних видах юридичної діяльності, зазначимо, що ефективна правотворча та правозастосовна діяльність виявляється неможливою без професійної

правосвідомості. Компоненти сформованої професійної правосвідомості є необхідною умовою ефективного здійснення юридичної діяльності на всіх її етапах. З'ясовано, що правотворчій діяльності відповідає переважно науковий (теоретичний) рівень правосвідомості з окремими елементами професійної правосвідомості, діяльності з безпосередньої реалізації права – повсякденний рівень з елементами професійної правосвідомості, діяльності із застосування права – переважно професійний рівень правосвідомості. Таким чином, на будь-якій стадії правового регулювання саме від сформованості й розвиненості правосвідомості залежить вибір правових засобів та їх ефективне застосування.

Список використаних джерел:

1. Суходольский Г. В. Основы психологической теории деятельности / Г. В. Суходольский. – 2-е изд. – М. : Изд-во ЛКИ, 2008. – 168 с.
2. Головатий М. Ф. Соціальна політика і соціальна робота : термінол.-понятійн. словар / М. Ф. Головатий, М. Б. Панасюк. – К. : МАУП, 2005. – 560 с.
3. Кудрявцев В. Н. Причинность в криминологии: о структуре индивидуального преступного поведения / В. Н. Кудрявцев. – М. : Проспект, 2007. – 173 с.
4. Карташов В. Н. Понятие и структура юридической деятельности / В. Н. Карташов // Юридическая деятельность: сущность, структура, виды. Сборник научных трудов / редкол.: Вопленко Н.Н., Карташов В.Н. (отв. ред.). – Ярославль: Изд-во Яросл. ун-та, 1989. – С. 12–31.
5. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Политгиздат, 1975. – 304 с.
6. Малько А. В. Цели и средства в праве и правовой политике / А. В. Малько, К. В. Шундинов. – Саратов : Изд-во СГАП, 2003. – 293 с.
7. Сапун В. А. Введение в теорию государства и права / В. А. Сапун, Я. В. Турбова // Ученые записки юридического факультета / науч. ред. Ливеровский А. А. ; [редкол.: Ачкасов В. А., Белкин А. А. и др.]. – СПб. : Изд-во Петербург. ун-та экономики и финансов, 2004. – Вып. 1 (11). – С. 127–134.
8. Вопленко Н. Н. Правосознание и правовая культура : учеб. пособие / Н. Н. Вопленко. – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2000. – 52 с.
9. Скакун О. Ф. Теория держави і права : підручник / О. Ф. Скакун ; пер. з рос.– Х. : Консум, 2001. – 656 с.
10. Турбова Я. В. Правосознание в структуре юридической деятельности : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права; история политических и правовых учений» / Я. В. Турбова. – СПб., 2000. – 25 с.
11. Бреднева В. С. Уровни правосознания и юридическая деятельность: монография / В. С. Бреднева. – Южно-Сахалинск : СахГУ, 2010. – 164 с.

Определено содержание понятий «профессиональное правосознание» и «юридическая деятельность». Дан анализ места и значения профессионального правосознания в структуре юридической деятельности. Проанализированы особенности взаимодействия профессионального правосознания и юридической деятельности, охарактеризовано значение правосознания на разных стадиях правового регулирования. Подчеркнуто, что эффективная правотворческая и правоприменимая деятельность невозможна без профессионального правосознания.

Ключевые слова: профессиональное правосознание, юридическая деятельность, правотворчество, правореализация.

The essence of the notions “professional legal consciousness” (what can be examined as from positions of activity in the field of a right creates so on the stage of realization of right. It is in all elements of mechanism of the legal adjusting) and “legal activity” (activity of all subjects which will realize right and duties by the special legal facilities in the different types of the legal adjusting: to right to create, to interpretation, control and to other activity) are considered. The analysis of place and significance of professional legal consciousness in the structure of legal activity is performed.

Key words: professional legal consciousness, legal activity, law-making activity, law-enforcement activity.

